

17. Штефан А. *За правду і волю...* – Кн. 2. – Торонто, 1981.
18. Дулишкович І. *Історическія черты Угро-Русских. Тетрадь I.* – Унгар, 1874.
19. Жаткович Ю. *Етнографическій очерк угро-русских: комплексне видання.* – Ужгород, 2007.
20. Повідомлення Середнянського окружного управління надзупану Ужанської жупи про прагнення жителів сіл Худлівського нотаріату до возз'єднання з Радянською Україною // *Шляхом жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Зб. док.* – Т. 1: 1917–1923 рр. – Ужгород, 1957.
21. Буркут І. *Русинство: минуле і сучасність.* – Чернівці, 2009.
22. Заброварний С. *Зламні моменти у розвитку українського національного руху в Галичині (1868–1918) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 19. – Львів, 2010.
23. Старик В. *Між націоналізмом і толерантністю.* – Чернівці, 2009.

Mayor R. I. National consciousness and difficulties in the formation of Ukrainian identity by Ukrainians in Transcarpathia in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries. In the article the level of national consciousness and the Ukrainian identity formation of Transcarpathian Rusyns in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries are analyzed.

Key words: Rusyn, Ruthenian, Rusnyak, Ukrainian, nation identity, Transcarpathia

В. К. Москалець

ДЕКЛАРАЦІЇ ЛОЯЛЬНОСТІ ДО ІМПЕРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІДЕНТИЧНОСТІ ЄВРЕЙСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ ДРОГОБИЧА

Стаття окреслює явище лояльності єврейських еліт до Габсбурзької імперії, аналізує причини та особливості явища в середовищі Дрогобицьких інтелектуалів.

Ключові слова: євреї, Австро-Угорська імперія, політична лояльність, Дрогобич

Серед ідеологічних орієнтацій дрогобицьких бізнес- та інтелектуальних еліт другої половини XIX ст., однією з ключових була лояльність до Австро-Угорської імперії та династії Габсбургів. Висловлення захоплення імперією було тенденцією, яка виразно проступає зокрема у текстах єврейських інтелектуалів Дрогобича. Місцеве єврейське середовище було важливим у загальному Галицькому контексті, з огляду на те, що його центр становили підприємці, пов'язані з нафтовою індустрією, що було унікальним випадком у місцевому масштабі. Метою цієї статті є аналіз способів, якими висловлювалась лояльність до імперії. Джерелами є публікації у німецькомовній та івритомовній пресі (ГаМагид, Іврі Анохі, Дер Ізраеліт) і брошури єврейських товариств Дрогобича. Як додаткове джерело були використані також публікації з української преси. Хронологічними рамками дослідження є 1860–80-ті рр., оскільки саме в цей час найяскравіше відобразилася позитивна налаштованість єврейських підприємців та інтелектуалів до імперії. Проблема ставлення єврейських еліт до Російської та Австро-Угорської імперій уже була об'єктом досліджень І. Бартала [1] та Л. Вульфа [2], які прагнули вписати це явище у загальний східноєвропейський контекст. У цій статті ми зосередимося на Дрогобицькому прикладі конкретних виявів лояльності.

Остання як специфічне явище не була властива лише галицьким євреям, а являла поширену характеристику єврейської ідентичності у Східній Європі впродовж XIX ст. Що характерно, вияви та політику лояльності можна зустріти і в Австрійській, і в Російській імперіях, які мали чимало спільного у взаєминах з

євреями. Характеризуючи ставлення єврейських громад до імперії, необхідно пам'ятати, що громади не були монолітними, а склалися з різних, часто ворогуючих між собою таборів. Лояльність до імперії була важливою особливістю руху Гаскалі, який був скерований на освіту євреїв та помірну інтеграцію до неєврейського соціуму. Як і австрійські, так і російські помірковані маскіль до 1880-х рр. підтримували імперські тенденції, адже саме це давало їм можливість знайти своє місце у багатокультурній державі, що не вимагала негайної асиміляції [3, 19]. Хоча ставлення ортодоксів та хасидів до імперії залишається менш дослідженим, їхня позиція в цьому не відрізнялася від позиції маскіль так кардинально, як у питаннях освіти чи обряду.

Прослідкувати вияви лояльності до імперії можна на прикладі текстів, які часто присвячувались ювілею, коронації чи іншій значній події, пов'язаній з життям династій. Однією з таких подій, що продемонструвала і спровокувала висловлення проімперських емоцій став візит імператора Франца Йосифа 1880 р. до Галичини. Важко переоцінити емоційне піднесення та усвідомлення значення візиту, яке він справив у Галичині. Цей візит відрізнявся від попередніх саме добровільною заангажованістю населення, зумовивши численні вияви лояльності до династії та показав, що провінція є частиною Габсбурзької імперії [2, 261]. Якщо проаналізувати маршрут Франца Йосифа, ми побачимо, що він мав рівномірність, адже імператор не концентрувався занадто на польських подіях і місцях, хоча в політичному сенсі у Галичині домінувала польська нація. Наприклад, Франц Йосиф відвідав русинський національний інститут і греко-католицьку церкву св. Юра. Стосовно його уваги до єврейських громад, то він відвідав дві синагоги у Львові (ортодоксальну та ліберальну) і мав зустрічі з представниками кагалів у інших містах [4, 116]. У такому контексті візит до єврейської фабрики був доречним як з економічного, так і з національного поглядів. Не дивно, що польські, українські й єврейські газети показали подорож імператора із суб'єктивного погляду. Українська газета «Діло» описала в основному зустрічі цісаря з представниками української еліти та згадала, що саме «русські жителі» вітали ескорт [5, 3]. З єврейської преси можна зрозуміти значення і важливість візиту імператора для єврейських спільнот у Галичині. Про це свідчить навіть стиль статей, адже в них ретельно перелічено присутніх осіб та описано декорування залів. Якщо врахувати, що візит Франца Йосифа тривав близько двох годин, то ще більш вражаючим стає ефект, який він мав на спільноту.

Із міст, які відвідав кортеж, були також Дрогобич і Борислав, що на той час уже стали важливими центрами нафтової промисловості. Незабаром після візиту, в єврейських газетах з'явилися статті, що описували візит імператора із помітним патріотичним підтекстом. Таким чином, Борислав і Дрогобич були визнані настільки важливими, що їх включили до щільного графіку відвідин краю імператором (було заплановано провести 90 хвилин у цих містах), хоча індустрія не становила для Франца Йосифа настільки значного інтересу [6, 24]. Одним із елементів візиту стало і відвідання фірми «Аполло віск–нафта, парафін і свічки з парафіну – Фабрика фірми Гаргенберга, Ляутербаха і Гольдгаммера», яка була однією з найбільших та найпомітніших єврейських фірм у місті. З преси не зовсім зрозуміло, чи імператор відвідав ще якісь фірми, але, безсумнівно, значення «Аполло» як найсучаснішої фірми для міста було надзвичайно важливим. Імператор вислухав пояснення щодо роботи фабрики від її голови – Г. Гольдгаммера, виконавчого директора – Е. ван Гехта та отримав

у подарунок зразки колекційного озокериту. У сповненому дифірамб звіті «Ізраеліту» монарха визнали експертом індустрії, чий зауваження навіть могли покращити процес видобування нафти [7, 3].

Фірма «Аполло» Гартенберга, Гольдгаммера і Ляутербаха в Дрогобичі була навіть спеціально прикрашена для візиту. Основний її продукт – віск, з якого виготовляли свічки, перетворився на засіб для виготовлення скульптур. Вся композиція, виліплена з воску, презентувала статую імператора, імператриці та символ Габсбурзької монархії – орла. Всюди розмістили близько 2 тис. маленьких австрійських прапорів. Триста робітників фабрики (майже третина з них були євреями), одягнені в національний одяг, вітали Франца Йосифа [8, 9]. Крім цісаря, наступного дня фабрику відвідали герцог Федьдцейгмейстер і архієпископ зі Львова Сембратович, щоб також ознайомитися з процесом переробки нафти. В газетній стилістиці не важко помітити підкреслення значення цих візитів у площині «єврейськості» фабрики. Тому, наприклад Сембратовича, описано як «чоловіка дорогого, що любить євреїв» і висловлено надію, що відвідини чільних осіб змінять життя єврейської громади на краще [8, 9]. І. Франко також описав візит Габсбурга на фабрику «Аполло», втім, радше, з критичного погляду, стверджуючи, що її власники змусили робітників прибирати приміщення в позаробочий час [9, 63].

Якщо на Дрогобицькій фабриці монарха вітали А. Ляутербах і Г. Гольдгаммер, більш налаштовані на Гаскалу, то у Бориславі вітальне слово німецькою мовою виголосив І. Шрайбер – активний діяч ортодоксального табору [10, 4]. Тобто, декларація вірності державі не залежала в цьому випадку від приналежності до одного з ворогуючих таборів.

Пам'ять про візит зберігалася досить довго, адже саме цей факт вживали у рекламі фірми «Аполло» Гартенберга, Гольдгаммера, Ляутербаха і Вагмана, зауважуючи, що фірма «відзначена найвищими відвідинами його величності цісаря Франца Йосифа I» [11, 8]. Таке використання відвідин імператора демонструє, що він не лише дав можливість дрогобицьким євреям показати себе як вірних громадян держави, але мав і зворотню дію, дозволивши підняти престиж фабрики. Один із співвласників фірми – А. Ляутербах в автобіографії згадував візит цісаря, як один з найважливіших моментів свого життя. При цьому підкреслив: хоч діяльність фірми не була настільки цікавою, щоб згадувати її в автобіографії, але візит Франца Йосифа став, дійсно, знаковою подією [12, 87].

Одним із найпопулярніших мотивів, які висловлювали вірність і вдячність імперії, була згадка Конституції 1867 р., яка зрівняла євреїв у правах. Документ став важливою подією в єврейських текстах ще до його офіційного затвердження. Так, у газеті «Іврі Анохі» дрогобицький інтелектуал А. Зупнік висловлював надію, що із прийняттям закону, буде «одна конституція і один суд для всіх людей» і «сини Ізраїлю стануть вірнопідданими» під жезлом Австрії [13, 1]. З часом згадування Конституції, а особливо висловлення вдячності Францу Йосифу стали важливими частинами програмних статей і промов. 1879 р. у дрогобицькій синагозі відбулася урочиста літургія на честь дня народження імператора. Автор промови Б. Гольдберг називав його спасителем єврейського народу, саме завдяки Конституції. Окремо підкреслювалося надання ним можливості використання рідної мови у школі, суді й уряді [12, 7]. Остання заява викликає сумніви, оскільки незрозуміло, що автор вважає «рідною мовою», адже ні їдиш, ні іврит не набули офіційного статусу. Права, які надавала

Конституція, реалізовувалися переважно в політичному вимірі, натомість євреї не отримали визнання як нацменшина, залишаючись лише релігійною групою [14, 3]. Однак, попри обмеження євреїв, що мали місце надалі, Конституція 1867 р., будучи вже другим актом такого типу (права, здобуті 1848 р. скасовано за реакції 1850-х рр.), все ж мала суттєвий вплив на їхню свідомість. Л. Вульф пояснює це специфічним політичним контекстом, що утворився в 1860-х рр., згідно якого ця Конституція ліквідувала нерівність, що панувала в імперії до того [15, 239]. В офіційному дискурсі образ імператора був нерозривно поєднаний з Конституцією, вона ставала його іншим втіленням. Крім цього, Конституція стала важливою для євреїв, тому що гарантувала економічні та політичні права, які для них важили більше, ніж національні. Сприйняття себе як «братів по вірі» (Glaubensgenosse), не заважало солідарності всередині єврейської спільноти і в 1870–80-х рр. етнічні мотиви ще не були настільки суттєвими, щоб зменшити ефект конституційної рівності.

Декларації лояльності могли бути присутніми і щодо осіб, користь яких для єврейської громади була опосередкованою. Так, 1880 р. в Дрогобицькій синагозі було відзначено єврейське свято Ханука, разом зі столітнім ювілеєм правління Йосифа II. Свято організував місцевий «Клуб для читання і товариства» («Lese und Geselligkeits Verein»), до якого належали єврейські підприємці і яку очолював А. Ляутербах. Свято Ханука, в поєднанні зі святкуванням ювілею, стало символом прогресу та світла. У статті про цю подію автор навів біографію Йосифа II зазначивши, що йосифінський дух є «духом свободи, толерантності, освіти, справедливості та рівності» [7, 4]. Емансипаційну політику Йосифа II щодо євреїв можна назвати неоднозначною, але діячі єврейської громади Дрогобича не бачили парадоксу в тому, щоб поєднати традиційне свято та відзначення пам'яті монарха, який своєю діяльністю намагався переструктурувати релігійне життя єврейської спільноти.

Отже, лояльність єврейського населення Галичини, зокрема в Дрогобичі, виявлялася через висловлення захоплення політикою династії та вдячності цісареві. Ми розглянули декларації, які стосувалися конкретних подій стосунків імперії та євреїв, таких, як візит цісаря на фабрику, що належала підприємцям або конституція. Сприйняття політики держави відбувалося, здебільшого, через реакції на конкретні події, що мали вплив на життя єврейської громади. Політика Габсбургів цінувалася євреями, завдяки зрівнянню в правах з іншими релігійними групами та наданню ширших можливостей у виборі діяльності, що демонструвала підтримку ними Конституції 1867 р. Декларування свого ставлення до держави відбувалося в івритомовній пресі, а також его-документах, що свідчить про важливість зазначення цієї позиції й у середовищі єврейської спільноти.

1. Bartal I. *Jews of Eastern Europe, 1772–1881.* – Philadelphia, 2005.
2. Wolff L. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* – Stanford, 2010.
3. Bartal I. *Responses to Modernity: Haskalah, Orthodoxy and Nationalism in Eastern Eastern Europe // Zionism and Religion / Ed. by S. Almog, J. Reinharz, A. Shapira.* – Hanover; London, 1998.
4. Unowsky D. *Celebrating Two Emperors and a Revolution: The Public Contest to Represent the Polish and Ruthenian Nations in 1880 // The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy / Ed. by D. Unowsky, C. Laurence.* – Oxford; New York, 2007.
5. *Новинки // Діло.* – 1880. – 10 (22) вересня.

6. Frank A. *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. – Cambridge, 2005.
7. Н. Drohobycz // *Der Israelit*. – 1880. – 22 October.
8. Дрогобич // *Гамазід*. – 1880. – 24 листопада.
9. Франко І. *Фабрика парафіну і церезину в Дрогобичі* // *Твори в 50 т.* – Т. 54. – К., 1984.
10. Борислав // *Іврі Анохі*. – 1880. – 1 жовтня.
11. *Drohobyczer Zeitung*. – 1883. – 16 Marz.
12. Дрогобич // *Іврі Анохі*. – 1867. – 1 листопада.
13. Ляутербах З. *Автобіографія // Сефер зікарон лі-Дрогобій, Борислав ега-сєвіва / Ред. Н. Гельбер*. – Тель-Авів, 1959.
14. Goldberg B. *Mowa miana w Synagodze drohobyckiej podczas Nabożeństwa odprawionego na dniu 18 Sierpnia 1879 r. na na cześć urodzin Najjaśniejszego Pana Cesarza i Króla Franciszka Józefa I.* – Sambor, 1879.
15. Wróbel P. *The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869–1918 [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://jgaliciabukovina.net>.

Moskalets V.K. The declaration of loyalty to the Empire as the element of Jewish entrepreneurs identity in Drohobych. In the article is overviewed the phenomenon of Jewish elites loyalty to Habsburg Empire. Are analyzed the causes and specifics of the phenomenon among Drohobych intellectuals.

Key words: Jewish, Habsburg Empire, politic loyalty, Drohobych

О. Є. Філатова

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД ПРЕДСТАВНИКІВ НІМЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ ХАРКОВА В ХІХ ст.

Стаття присвячена проблемі взаємозв'язку соціального статусу більшості харківських німців із впливом представників цієї етнічної спільноти на економічний, політичний і культурно-освітній розвиток міста в ХІХ ст.

Ключові слова: етнічна меншина, колонія, переселенці, соціальна група, Харків

Серед етнічних меншин, які населяють нашу країну, одне з вагомих місць належить німцям, історія яких в Україні своїм корінням сягає кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Здебільшого, представники цієї спільноти заселяли Південь України, утворюючи сільськогосподарські колонії, хоча певна частина переселенців місцем свого проживання обирала міста. Одним із них був Харків – значний торговельно-ремісничий та освітній центр, що й зумовило переїзд сюди німців.

Історія німецького населення України є актуальним предметом вивчення, що відобразилося зокрема в численних працях дослідників, хоча вони, як правило, приділяють увагу німецьким поселенням переважно Південної України [1–2], лишаючи поза науковим аналізом Слобожанщину та зокрема Харків. Студії стосовно цього регіону, своєю чергою, майже не торкаються, представленої в його структурі населення, німецької етнічної меншини [3–4]. Відтак, недостатня наукова розробка зазначеної проблеми зумовила мету цієї статті – детальніше дослідити соціально-професійну структуру німецької етнічної меншини Харкова ХІХ ст. Головними джерелами для її аналізу є архівні [5], опубліковані документи [6], дані статистики [7] й описи Харківського намісництва [8].

Перші згадки про німців, які проживали в Харкові, датуються кінцем ХVІІІ ст., але містять лише інформацію стосовно кількості представників цього етносу (36 осіб), їх релігійної приналежності, не виділяючи окремо його соціальну структуру [8, 64]. Проте, вже відомості губернатора І. Бахтіна за 1804 р., надані міністру внутрішніх справ, свідчать, що в місті проживали більше 200 німців (на 9 тис. населення тогочасного Харкова). Були і ті, хто мешкали в ньому тимчасово,

наприклад, дружина та невістка вищезгаданого губернатора або лікарський інспектор Грумбах [9, 139]. Загалом представників такої когорти було не багато, в основному – купці. Тоді як серед постійних жителів німецького походження були представники різних соціальних груп і професій, зокрема колезькі, титулярні радники, підприємці, вчені, лікарі, вчителі, пивовари, садівники, кравці тощо [6, 225–303].

Слід зауважити, що представники німецької етнічної меншини Харкова, незалежно від соціального стану, проживали компактно в межах Німецької (нині – Пушкінська) вулиці. Саме в цьому районі 1806 р. було засновано німецьку ремісничу колонію, з майстрів запрошених В. Каразіним [10, 164]. З відкриттям у місті університету (1805 р.), до нього були запрошені німецькі викладачі та науковці. Тому на початковому етапі існування Харківського університету більшість викладачів були німцями за походженням [11, 48], які, втім, мали належну науково-педагогічну підготовку. До таких, скажімо, належали: історик, філософ, ординарний професор Марбурзького університету Д. фон Роммель; доктор філософії, ординарний професор Й.-Б. Шад, який створив у Харкові власну філософську школу; юрист, економіст і філософ, ординарний професор Л. Якоб, серед численних праць котрого були підручники, за якими йшло викладання й у німецьких університетах; математик, ординарний професор Франкфуртського університету Й. Гут; юрист, математик, ординарний професор Магдебурзького університету Ф. Швайкат [11, 49; 12, 46–51]. Ці та інші викладачі німецького походження принесли значну користь навчальному закладу, запровадивши академічні традиції західних університетів, знайомлячи студентів із новими досягненнями науки. Однак за наступні кілька десятиліть ситуація стосовно німецьких і загалом іноземних викладачів змінилася, а їхня кількість істотно скоротилася, передусім, через зміну політики царського уряду щодо освітньої сфери. Незважаючи на це, наступне покоління німецьких переселенців – мешканців Харкова – продовжувало відігравати суттєву роль у культурно-освітньому просторі міста, наприклад, син вчителя музики Ф. Шульца – професор Г. Шульц, син аптекаря Надлера – професор загальної історії В. Надлер; відомий харківський хірург, професор В. Грубе – син харківського німця Ф. Грубе; син викладача головного народного училища Харкова – Й. Ольденборгер тримав відомий у місті пансіон [9, 141] і т. д.

Створення Харківського університету вплинуло також на розвиток медичної науки та медичного обслуговування в місті. Серед тогочасних медиків, чільне місце належало німцям. Приватною практикою до 1814 р. володів професор патології і терапії Харківського університету В. Дрейсиг. Загальною повагою харків'ян користувався і професор ветеринарних наук, медик Ф. Пільгер. Пізніше, в 1860–1866 рр., посаду молодшого міського лікаря обіймав доктор медицини, професор і завідувач кафедрою повивального мистецтва Ф. Ган [11, 67]. Крім того, за даними 1870 р., у Харкові практикували не лише лікарі німецького походження, але й повивальні бабки, яких налічувалось не менше п'яти [6, 284]. Поряд із професіями викладачів, лікарів, пріоритетно «німецькою» була професія аптекаря. Представники німецької меншини були першими аптекарями в місті, які відкривали приватні аптеки, зокрема Венцель, Фридлер, Шепп (відкрив у Харкові перший аптекарський магазин) [9, 140], Г. Саргисон, К. Надлер, Ф. Кох, С. Роше [6, 225–233, 284].

Активну позицію займали німці в торгівлі та промисловості міста. Починаючи з ХVІІІ ст., на найбіль-